

המזוזה והתפילין בראי המסורת והאומנות היהודית

הקדומה

שמואל גבעון

המזוזה והתפילין נמנים עם תשמישי הקדושה שמזכיר התלמוד: "ספרים, ומזוזות, ותיק של ספר תורה, ונרתיק של תפילין ורצועותיהן" (בבלי מגילה כו, ב). על פי המסורת היהודית, המזוזה והתפילין הם תשמישי הקדושה הקדומים ביותר שהצטוו בני ישראל לעשות במצרים, לפני יציאת מצרים. המזוזה והתפילין הם גם שניים מהמצאים הארכיאולוגיים שהתגלו בשרידי היישוב בקומראן ובמערות מדבר יהודה מימי החשמונאים ובית הורדוס, כלומר לפני יותר מאלפיים שנה (המאה השנייה לפנה"ס עד המאה ראשונה לספירה), ולאחר מכן בימי בר כוכבא (המאה שנייה לספירה). מאמר זה יעסוק בתולדות התפילין והמזוזה לאור הממצאים הארכיאולוגיים והתעודות ההיסטוריות מימי בית ראשון ושני ועד ימי בר כוכבא, עת עוצבו בצורה הדומה מאוד לצורתם היום.⁴¹

צורת המזוזה והתפילין

הטקסטים שבעקבותיהם נוצרו המזוזה והתפילין הם ציוויים מקראיים, מצוות "עשה" מן התורה, המנוסחות בתמציתיות רבה. אין במצוות אלה כל פירוט כיצד

⁴¹ מאמר זה לא ידון בהלכות השונות הקשורות למצוות ולצורת המזוזה והתפילין. הלכות אלו נדונו בהרחבה אצל: לוריא, תשל"ג, תשל"ט; הברמן, תשי"ד; רופא, תשמ"ב; נחמן, תשס"ד; רוזנטל, תש"ע. ראו במאמרים אלו גם ביבליוגרפיה נוספת.

ייראה החפץ המשמש לעשיית הפעולה, אלא הוראות העוסקות בהזכרת ה' ובהצבת התזכורת על גופו של האדם ובפתח ביתו (דב' ו, ו-ט; יא, יח-כ). צווים אלו עשויים היו להתפרש באופן מטפורי, אך הם התפרשו במהלך הדורות כהוראות לעשיית חפצים פיזיים (וכמוהם גם הציצית: במ' טו, לח-לט). לשם כך נוצרו במהלך הדורות מערכות של כללים מפורטים ומדוקדקים, הכוללים את כללי הכתיבה והשימוש בחפצים ואת הכללים והחומרים המשמשים לעשייתם, וכן התפתחו מסורות שונות של איקונוגרפיה ועיצוב (Landsberger, 1970).

המזוזה

המזוזות, הנזכרות כמה פעמים במקרא, הן הדפנות האנכיות של פתח הבית, המחוברות זו לזו בקצה העליון באמצעות הדופן האופקית, הלוא היא משקוף הדלת (שמי' יב, ז; דב' ו, ט; מל"א ו, לא; יש' נז, ח; יח' מג, ח ועוד). מאוחר יותר הרחיבו חז"ל את המושג 'מזוזה'. על פי המצווה הכתובה בתורה, "וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך" (דב' ו, ט; יא, כ), פירשו חז"ל, שעל המזוזות של דלתות הבית (כולל החדרים הפנימיים) צריכה להיות כתובת המזכירה את מצוות ה'. מגילות הקלף הקבועות על מזוזות הבית, ושכתובות בהן בדיו שתי פרשות מספר דברים, נקראו אף הן 'מזוזות'. מאז ועד היום, כותבים על גבי קלף את שתי הפרשות: האחת "שמע ישראל" (דב' ו, ד-ט) והשנייה "היה אם שמוע" (דב' יא, יג-כא), מגלגלים ומניחים את מגילת הקלף בתוך קופסה קטנה המכונה 'בית מזוזה' ומצמידים אותה לשליש הימני העליון של דופן הדלת (ראו גם את ההלכות והמסורות הקשורות למזוזה אצל לוריא, 1973).

העדויות ההיסטוריות מלמדות, כי מימי בית ראשון (המאה העשירית עד השישית לפנה"ס) ועד לתקופה ההלניסטית (המאה השלישית והשנייה לפנה"ס) נהגו היהודים לחקוק על אבן המשקוף של דלת הבית או על המזוזה הימנית, את פרשת "שמע ישראל". אולם בעקבות גזירות אנטיוכוס אפיפנס הרביעי, וביניהן האיסור על חקיקת פרשת "שמע ישראל" על משקופי הדלתות של הבתים, נהגו היוונים להחרים את אבני המשקוף של בתי היהודים. בלחצה של גזירה זאת, החלו היהודים לכתוב את פרשת "שמע ישראל" על גבי יריעת קלף (בר-אילן, תשמ"ה). היהודים התקינו מקל נבוב, תחבו את יריעת הקלף בתוך המקל והציבו את המקל בפתח הבית, במקום לחקוק אותה על משקוף הדלת. לאחר הניצחון על

ממלכת יוון, קידשו החשמונאים את צורתה החדשה של המזוזה, ונוהג זה נעשה לנוהג המקובל בכל קהילות ישראל (וראו: מסכתות קטנות, מסכת מזוזה; לוריא, תשל"ג, עמ' 127-130; Landsberger, 1970).

העדויות הארכיאולוגיות הראשונות למציאותה של המזוזה, מקורן בממצאים מימי בית שני. שמונה יריעות קלף של מזוזה, עשויות עור חיה, התגלו לראשונה בממצאי היישוב בקומראן, מן התקופה המקבילה לימי החשמונאים. על יריעות הקלף האלו נכתבו שתי הפרשות: האחת "שמע ישראל" והשנייה "היה אם שמוע". ראוי לציין כי על גבי כמה ממגילות הקלף של המזוזות נכתבו גם עשרת הדיברות (וראו למשל: נחמן, תשס"ט: 143; בר-אילן, תשמ"ה: 377-376).⁴²

בשנות הארבעים של המאה ה-20 התגלו גם חלקי יריעות קלף של מזוזות במערות מדבר יהודה: בוואדי מורבעת, בנחל חבר ובנחל צאלים. בשרידי היישוב באשתמוע, מהמאה השלישית לספירה, התגלו חריצים באבנים שבפתחי כמה מבתי היישוב, והסברה היא שחריצים אלה שימשו כמקום הצבתם של בתי המזוזות. בעיר תדמור שבסוריה, נחשף בניין מהמאה השנייה לספירה, ששימש כבית כנסת, ובו השתמר המנהג הקדום של כתיבה על משקוף הבית. על גבי המשקוף של דלת הכניסה לבית הכנסת נמצאה חקוקה פרשת "שמע ישראל", ועל הדפנות של הדלת נכתבו ברכות שונות הלקוחות מספר דברים (לוריא, תשל"ג, עמ' 127-128).

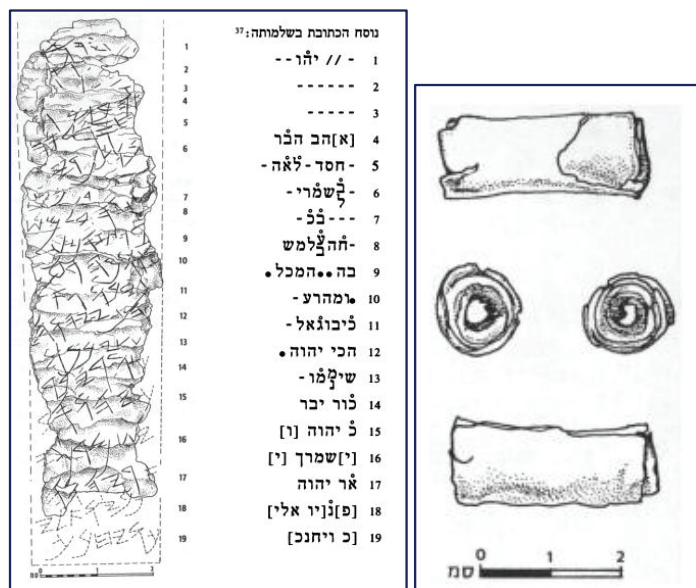
המזוזה הופיעה לראשונה כמוטיב באומנות היהודית במאה השלישית לספירה, באחד מחדרי הקבורה בקטקומבה שבִּנְיָה אֶפְיָה (Via Appia) ברומא. בחדר קבורה זה התגלה ציור של מזוזה בחלק העליון של הדופן הימנית של דלת הכניסה (Leon, 1995, Fig. 40). מזוזה דומה מצוירת גם על גבי הדופן הימנית של דלת הכניסה השנייה של החדר. ראוי לציין כי קירות החדר היו מקושטים בציורי פרסקו המתארים סמלים יהודיים אחרים, כמו עצי תמר ואתרוגים. תקרת החדר כוסתה אף היא בציורי פרסקו. הציורים השתמרו באופן חלקי בלבד, אולם נראים

⁴² השומרונים נהגו לחקוק את עשרת הדיברות על גבי לוח אבן שהונח ליד פתח הדלת. ראו: בן-צבי, תשי"ד; ספראי, 1977, עמ' 100-102.

בהם כמה מדליונים עגולים וחצי אובליים ובתוכם ציורים שקשה לזהותם, וכן ארבעה מדליונים בארבע פינות התקרה, שבתוכם צויר אתרוג (שם, עמ' 206).
נוסף על תפקידה הפולחני, הייתה המזוזה סממן של זהות וסמל חזותי של השתייכות לעם היהודי. זיהוי בית כבית יהודי נעשה, על פי רוב, על סמך מציאותה של המזוזה הכתובות על גבי קלף או המצוירות על גבי הפתחים. ואכן, כבר במאה השנייה לפנה"ס, בימי החשמונאים, יש לנו עדות לקיומן של מזוזות הכתובות על גבי יריעות קלף, המציינות בבירור את זהותו של הבית, כבית יהודי. ניתן להניח כי ציורי שתי המזוזות בחדר הקבורה בקטקומבה שבּוֹנְהָ אֶפְּיָה, גם הם ביטוי אומנותי חזותי של המזוזה כמסמנת השתייכות.

מנהגי המזוזה בישראל משתלבים במנהג המקובל במזרח הקדום לציין בכתובות או בסמלים מגיים את דיירי הבית וכן את אלו שנקברו בקברים (ייבין, תשכ"ג, עמ' 780-781). כך למשל, בקברים מסוף ימי בית ראשון (המאה השביעית לפנה"ס), שהתגלו בכתף הינום בירושלים, נמצאו שתי לוחיות כסף (ברקאי, תשמ"ט), שעל גביהן נחרתו פסוקים מברכת הכוהנים. על הלוחית הראשונה נכתב: "יברכך ה' וישמרך יאר ה' פניו אליך ויחונך", ועל השנייה: "יברכך ה' וישמרך יאר ה' פניו אליך וישם לך שלום" (שם, עמ' 52-58). לוחיות הכסף נמצאו במאספה⁴³ של קברים אלו, וניתן להניח שהן שימשו כקמעות ונישאו על גופם של שניים מן הקבורים במערה, אולי כוהנים. גם בר-אילן (תשל"ה, עמ' 379-383) רואה קשר ישיר בין המזוזות והתפילין לבין הקמעות ומציין במיוחד את מנהג נשיאת המזוזה כקמע, שהתקיים בתקופת המשנה ואילך (וראו גם: איגרת אריסטיאס⁴⁴ קנ"ח; רמב"ם מורה נבוכים ג', לה).

⁴³ המאספה היא חדר בתוך מערת קבורה, שאליו הועברו עצמות המתים הקבורים במערה.
⁴⁴ 'איגרת אריסטיאס' היא אחד מהספרים החיצוניים (מהדורת כהנא, תש"ל, כרך ב' ספר א'), שנכתבו באמצע המאה השנייה לפנה"ס. האיגרת מתארת את תרגום התורה ליוונית על ידי שבעים זקנים, את ביקור אריסטיאס בבית המקדש השני בירושלים ועוד; וראו: בונפיל, תשלי"ב; דוריבל, תשס"ה.

תמונה 1 : לוחית הכסף המגולגלת מס' 1 מכתף הינום. מתוך : Wikimedia commons, צילום : תמר הירדני.

התפילין

התפילין הן קופסאות קטנות של עור נוקשה ומושחר, ובתוכן נמצאות פרשיות מהתורה הכתובות על גבי קלף. את התפילין של ראש מניחים בקו צמיחת השיער מעל לאמצע המצח, ואת התפילין של יד מניחים על הזרוע השמאלית (איטרים מניחים אותן על הזרוע הימנית), על הקיבורת מול הלב. קופסת התפילין עשויה כמין קובייה, המכונה 'קציצה', המונחת על בסיס רחב הקרוי 'תיתורה', שבו עוברות רצועות העור המושחלות מבחוץ. מצוות הנחת תפילין של יד ושל ראש נזכרת במקרא ארבע פעמים: "והיה לך לאות על ירך ולזיכרון בין עיניך" (שמי יג, ט), "והיה לאות על ירך ולטוטפות בין עיניך" (שם, טז) ועוד. על יריעות הקלף של התפילין כתובות ארבע פרשיות: "קדש לי כל בכור" (שמי יג, א-ג), "והיה כי יביאך" (שם, יא-טז), "שמע ישראל" (דבי ו, ד-ט), "והיה אם שמוע" (דבי יא, יג-כא). את התפילין מניחים רק ביום ולא בלילה, בימות חול ולא בשבתות ובימים טובים, וחייבים בה רק הגברים מבני מצווה ומעלה. מקובל בפרשנות המקרא ובמחקר כי המילה 'תפילין' היא צורת הרבים של המילה 'תפילה', אולם מקורה של המילה 'טוטפות' אינו ידוע (וראו כמה הצעות אצל: לוריא, תשל"ט, הערות 3-2; טיגאי, תשמ"ב, עמ' 885). פרשות התפילין נכתבות על ידי סופר סת"ם על עור

בהמה או חיה כשרה (צבי) (בר-אילן, תשמ"ה; על צורת התפילין והפרטים בעשייתן ראו גם: רמב"ם, הלכות תפילין ב-ג; שולחן ערוך, אורח חיים סימן לב). צורת התפילין ודרך עשייתן בימי בית ראשון אינן ידועות לנו. אולם על פי סברה אחת (הברמן, תשי"ד) היו התפילין עשויות יריעות קלף, שעליהן היו כתובות הפרשיות, והן היו קשורות ליד או לראש ברצועות, ללא בתים. רק לאחר זמן החלו שומרים אותן בעטיפות או בתיקים, ייתכן שמחשש ללכלוך או לקריעה, והיו מוציאים את הפרשיות רק בשעת התפילה (וראו גם: Cohn, 2008, pp. 15-24). לדעת ברקאי (תשמ"ט, עמ' 75), ייתכן שצורתן הייתה כצורת לוחיות הכסף המגולגלות שהתגלו במערת הקברים בכתף הינום, והוא מסיק זאת מתוך התכונות המשותפות ללוחיות הכסף ולתפילין. אלה ואלה הכילו פסוקים מקודשים מהמקרא בכתב זעיר המותאם לשטח המצומצם. גם לוחיות הכסף וגם יריעת התפילין היו מגולגלות ומקופלות, וככל הנראה נענדו על הגוף דרך קבע. מאחר שבמשנה ובתלמוד אין תיאור מדויק של התפילין ושל דרך הכנתן והנחתן, הדעה שרווחה בקרב החוקרים הייתה, שמקורה של צורת התפילין הוא בימי הביניים, בערך במאה ה-12 לספירה (הברמן, תשי"ד; גרטנר, תשנ"ב; וראו שם ביבליוגרפיה נוספת). אולם, לאחר גילוי התפילין מקומראן וממערות מדבר יהודה, התברר בוודאות כי המקור לצורת התפילין המוכרת לנו כיום הוא בתפילין שמימי בית שני ומימי בר כוכבא. קרוב לשלושים בתי תפילין התגלו ביישוב בקומראן ובמערות מדבר יהודה (ידין, תשכ"ט; נחמן, תשס"ד), וביניהם בתים בעלי תא אחד, השייכים לתפילין של יד, ובתים בעלי ארבעה תאים, השייכים לתפילין של ראש. נוסף על התפילין שנמצאו בחפירות הארכיאולוגיות, היו אחרות שנרכשו מידי סוחרי עתיקות, שסיפרו לרוכשים היכן התגלו הממצאים (וראו פירוט וביבליוגרפיה נוספת אצל: ידין, תשכ"ט; אדלר, 2019). אף שהתפילין מקומראן וממערות מדבר יהודה הן הקדומות ביותר המוכרות לנו, צורתן דומה מאוד לזו של ימינו (ידין, תשכ"ט). ואולם, שלא כמו התפילין של ימינו, בתפילין הקדומות מקומראן וממערות מדבר יהודה כתובות גם עשרת הדיברות נוסף על ארבע הפרשיות (וראו פירוט ודיון אצל: Oppenheimer, 2011; Eshel, 1991).

ישנן כמה עדויות כתובות מימי בית שני, המלמדות על מצוות הנחת התפילין. הראשונה היא ב"איגרת אריסטיאס" מהמאה השנייה לפנה"ס: "עוד

נתן לנו אות זיכרון בכנפות בגדינו וכן ציוונו לקבוע בשערים ובפתחים את הפרשיות למען נזכור מציאות אלוהים, אף ציווה בדברים ברורים לקשור את האות סביב היד" (איגרת אריסטיאס קנח-קנט). כלומר, יש באיגרת התייחסות ברורה למצוות הציצית, המזוזה והתפילין. מאוחר יותר, בסוף ימי בית שני, מצוות המזוזה והתפילין נזכרת אצל יוסף בן מתתיהו: "חייבים הם גם לכתוב על דלתותיהם את הטובות הגדולות ביותר, שהיטיב ה' עימם, ועל כל אחד להראותן על זרועו. כל מה שעלול לסמן את כוחו של ה' וחיבתו אליהם, חייבים הם לכתוב ולשאת על הראש ועל הזרוע, כדי שיהא חסדו של ה' אליהם גלוי לבריות מכל צד" (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר ד', סעיף 213). עדויות נוספות הקשורות למצוות המזוזה והתפילין מימי בית שני מופיעות בפירוט מן האי גב שבמצרים מן המאה השלישית לפנה"ס, בכתבי פילון האלכסנדרוני מן המאה השנייה לפנה"ס ובברית החדשה, בתוך הבשורה של מתי, מן המאה הראשונה לספירה. מכל העדויות ההיסטוריות האלו עולה בבירור, כי מצוות הנחת התפילין הייתה מבוססת דיה בימי בית שני, הן בארץ ישראל הן בקרב הקהילה היהודית הגדולה שבמצרים (לוריא, תשל"ט; טיגאי, תשמ"ב).⁴⁵ בימי בית שני נהגו היהודים לשאת עליהם את התפילין כל היום, וכמעט לכל מקום. כך נהגו, למשל, ר' יוחנן בן זכאי, אלישע בעל כנפיים ור' עקיבא. על ר' אליעזר בן הורקנוס מסופר, שנהג ללכת עם תפילין גם בלילה. התלמוד מספר שלוחמיו של בר כוכבא נהגו לצאת למלחמה כשהם עטורים בתפילין (בבלי גיטין נו, ב). אולם ברבות הימים התקבל הנהוג להניחן רק בתפילת שחרית.

דומה שבימי בית שני היו כמה צורות לתפילין – היו תפילין עגולות או מרובעות, והיו כאלה המצופות בזהב – והתעוררה מחלוקת בדבר הצורה הנכונה שלהן (ראו דיון מפורט בסוגיה אצל: לוריא, תשל"ט). מחלוקת זו מצאה את ביטויה המאוחר יחסית במשנה ובתלמוד, באיסורים על תפילין שלא על פי ההלכה. מכך ניתן ללמוד על קיומן של הצורות השונות של התפילין (מגילה ד', ח; מנחות ל"ה, עא). אחת הסברות היא שמקור המחלוקת בימי החשמונאים, בין הצדוקים לפרושים. לאחר מותו של אלכסנדר ינאי, העבירה שלומציון המלכה את השלטון מהצדוקים לפרושים, ואלה פסלו את התפילין העגולות (הקטנות כאגוז)

⁴⁵ השומרונים והקראים אינם מקיימים את מצוות הנחת התפילין. ראו: בר-אילן, תשמ"ז.

או המצופות בזהב, וקבעו כי הצורה הנכונה של התפילין היא הצורה המרובעת (וראו ביטוי למחלוקת זו גם אצל: יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים, א', ה', ג). ראוי לציין כי בקומראן ובמערות מדבר יהודה נמצאו רק תפילין מרובעות, ודומה שאז כבר התקבעה הצורה המרובעת כצורה המקובלת של התפילין.

תמונה 2: קציצת תפילין, קומראן. צילום: קלרה עמית, באדיבות רשות העתיקות.

תמונה 3: 4Q135, לוח 212, קטע 2, קומראן. צילום: שי הלוי, באדיבות הספרייה המקוונת של מגילות מדבר יהודה על שם ליאון לוי, רשות העתיקות.

מלבד היות התפילין סמל זהות ושייכות, כפי שעולה מתוך דברי יוסף בן מתתיהו לעיל, יש בהן ממדים סמליים נוספים. אחד מהם הוא רעיון הכרת ה' בכתר, רעיון המופר מן הקדושה הנזכרת בתפילת המוסף של שבת וימים טובים. הקדושה נקראת 'קדושת הכתר', והיא נפתחת במילים (בנוסח ספרד): "כתר יתנו לך ה' אלוהינו מלאכים המוני מעלה עם עמך ישראל קבוצי מטה". למרות מיקומו המרכזי בתפילה, רעיון זה כמעט שאינו מופיע בספרות הרבנית, אלא בעיקר בספרים החיצוניים, בספר הרזים ובספרות ההיכלות. במקורות אלה לבש רעיון הכתר צורה חדשה, ותואר כתפילין של ה' (בר-אילן, תשמ"ז, עמ' 223-229; בר-אילן, תש"ן, עמ' 7-8; שפר, 1981, עמ' 76; Scholem, 1965, p. 105).

התפילין נקראות גם בשם 'פאר' (יח' כד, יז; בבלי תענית טז, א), וחייבים לכבד אותן ולהחזיקן בקדושה. את בתי התפילין שמים בעת החדשה בנרתיקים העשויים מקטיפה, ועל פי רוב רוקמים על צידם העליון מגן דוד או עיטור אחר. ההקפדה על קדושת התפילין הביאה לנוהג של הנחת התפילין רק בסמוך לגיל בר המצווה, ובכך הפכו התפילין לאחד מסמלי טקס בר המצווה.

התפילין, ובעיקר התפילין של ראש, סימלו השתייכות יהודית ודבקות במצוות. הגמרא מספרת על גזירת מלכות רומי שאסרה על הנחת תפילין: "והיה אלישע מניחן ויוצא לשוק, ראה אותו חייל רומי נטלו מראשו ואחזן בידו, אמר לו מה זה בידך? אמר לו כנפי יונה. פשט החייל את ידו ונמצאו כנפי יונה, ולפיכך קראו לו אלישע בעל כנפיים" (שבת מט, א). יש לציין כי במסורת ובאומנות היהודית, היונה היא מסמלי עם ישראל. אפשר גם לראות את התפילין כמסמלות את כתר הפאר והחירות, כזכר ליציאה מהעבדות במצרים לחירות.

על פי התפיסה המסורתית ביהדות, אפשר לראות כי המקור למצוות הנחת התפילין וצורתן הוא במסורת שעברה מדור לדור בלא שינוי, מאז יציאת מצרים ומתן התורה (הרמב"ן, בפירוש לתורה, שמי' יג, טז).

המזוזה והתפילין כסמלים חזותיים יהודיים

סמלים חזותיים יהודיים הלכו ונעשו נפוצים בימי בית שני. בתקופה זו אנו מוצאים שלל חפצים, שהעיטורים שעל גביהם מייצגים את השיוך הדתי-לאומי של בעליהם. בין החפצים הללו אפשר למצוא, למשל: מטבעות יהודיים, גלוסקמאות, סרקופגים, נרות חרס מעוטרים ועוד. בשל היותם ביטוי לשאיפה

לזיהוי דתי-לאומי, הרי שמיקומם השכיח ביותר היה באתרים המבליטים את הזהות היהודית, כגון: בתי כנסת, בתי קברות ובתי מגורים שזוהו כיהודיים. למזוזה ולתפילין הייתה אפוא משמעות של סמל חזותי, שיש בו הכרזה על הלאומיות הדתית היהודית. ייתכן שגם בקומראן תפקדו תשמישי הקדושה ככלים למתן ביטוי בולט ומוצהר של הזהות היהודית של הקבוצה שהתגוררה במקום.

השימוש בתשמישי קדושה מכיל בתוכו מתח בין האמונה באל מופשט לבין ייצוגו של האל באמצעות חפצים חומריים. ייתכן שסתירה זו עברה מעין 'הדחקה' בשל החשיבות הרבה שיוחסה לשמירת ייחודה של הקבוצה היהודית, ובשל הבנת התפקיד המכריע של תשמישי הקדושה כמגדירי הזהות היהודית. לא זו בלבד שהטקסט המקראי מתיר שימוש בחפצים חומריים אלה, אלא שהוא אף מצווה למקם אותם במקומות בולטים – בפתח הבית ועל ראשו וזרועו של האדם. מכאן, שמהותם היא בראייתם.

סוגיה נוספת העולה מתוך השימוש במזוזה ובתפילין נוגעת ליחס שבין הדת הרשמית לבין האמונות העממיות המשלבות מָגיה. ייתכן שבימי בית ראשון ושני נתפסו המזוזה והתפילין הן כתשמישי קדושה הן כחפצים מָגיים המגינים על האדם מפני כוחות הרוע המאיימים עליו. אף שייעודה המקורי של המזוזה היה לשמש תזכורת לבני ישראל לשמור את מצוות ה', הרי שבמרוצת הזמן היא נקשרה באמונה העממית, שלפיה יש במזוזה כדי לשמור על הבית ועל דייריו מפני פגיעה רעה (למשל, במסכת מנחות לג, עב). ייתכן שאמונה עממית זאת התבססה על המסורת המקראית המספרת, שסימון בתייהם של בני ישראל במצרים בדמו של שֶׁה על שתי המזוזות והמשקוף הגן עליהם מפני מכת הבכורות (שמי' יב, ז). טיגאי (תשמ"ב, עמ' 885-886) וטרכטנברג (1979, עמ' 145) סברו שהתפילין התפתחו מצורה כלשהי של קמע (וראו גם סנהדרין כא, עב; כב, עב; "שנאמר שמלך ישראל היה תולה בזרועו ספר תורה קטן כמו קמע"). גם כהן סבור שהיהודים בעת העתיקה ייחסו סגולות מָגיות לתפילין, ושהן נועדו לשמש בתפקיד אֶפּוֹטֶרֶפּאי, כלומר להרחקת הרוע ולהבטחת אריכות ימים (Cohn, 2008: 162-165).

סיכום

נוסף על המצוות הדתיות והמסורתיות הקשורות לקביעת המזוזה בפתח הבית ולהנחת תפילין של ראש ושל יד, אפשר לראות במזוזה ובתפילין גם סמלים חזותיים יהודיים מובהקים, ששימשו את היהודים בארץ ישראל ומחוצה לה כבר מימי בית ראשון, והצביעו על ההשתייכות הדתית והלאומית שלהם. הצורה והחומר של המזוזה והתפילין התעצבו בערך בסוף ימי בית שני, ובצורתם זו הם השתמרו עד היום, והפכו לסמלים חזותיים יהודיים מובהקים, המיוצגים בחפצים המופרים לכל היהודים בארץ ישראל ובתפוצות, הן במרחב הציבורי הן במרחב הפרטי. אפשר גם לראותם כתשמישי קדושה המייצגים גם מתח לכאורה, הנוגע ליחס שבין המופשט לחומרי, בין הטקסטואלי לחזותי ובין הדתי-נורמטיבי לעממי-מָגִי.

גם בימינו המזוזה והתפילין הם מתשמישי הקדושה המרכזיים והחשובים ביותר בדת היהודית. חשיבותם נובעת מהתפקיד הפולחני המרכזי שהם ממלאים ביהדות ומהיותם נוגעים במרכז האמונה הדתית, אך גם מעצם העובדה שנשתמרו בצורתם מימי בית שני ועד ימינו, ובכך הם מייצגים את הרציפות התוכנית והצורנית של האמונה הדתית לאורך התקופות.

מקורות

- אדלר, יי (2019). הבחנה טיפולוגית בין שני סוגים של בתי תפילין מקומראן. **מחקרי יהודה ושומרון, כ"ח**, 81-99.
- בונפיל, רי (תשל"ב). על יהודה וירושלים באיגרת אריסטיאס. **בית מקרא, י"ז**, 131-142.
- בר-אילן, מ' (תשמ"ה). כתיבת ספרי תורה תפילין ומזוזות על עור צבי. **בית מקרא, ק"ב**, 375-381.
- בר-אילן, מ' (תשמ"ז). רעיון הכתרת ה' בכתר והפולמוס הקראי נגד התפילין של ה'. בתוך יי דן (עורך), **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל. דברי הכנס הבינלאומי הראשון לתולדות המיסטיקה היהודית** (עמ' 221-233).
- בר-אילן, מ' (תש"ן). קווי יסוד להתהוותה של הקדושה וגיבושה. **דעת: כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה**, 25, 5-20.

- ברקאי, ג' (תשמ"ט). ברכת הכוהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים.
קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 52, 37-76.
- בן-צבי, י' (תשי"ד). אבן מזוזה שומרונית מכפר ביל"ו. בתוך **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה**, כרך כ (עמ' 223-239).
- גרטנר, י' (תשנ"ב). תולדות מנהג הנחת שני זוגות תפילין עד זמנו של ר' יוסף קארו. **סידרא: כתב עת לחקר ספרות התורה שבעל פה, 12, 5-17.**
- דורבל, ז' (תשס"ה). על המקורות של תרגום השבעים לתורה. **בית מקרא, 50, 3-19.**
- הברמן, א"מ (תשי"ד). על התפילין בימי קדם. **ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, ג, 174-177.**
- טיגאי, י"ח (תשמ"ב). הערך: תפילין. בתוך א' ל' סוקניק, ומ' ד' קאסוטו (עורכים) **אנציקלופדיה מקראית: אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו**, כרך ח (עמ' 883-895). ירושלים: מוסד ביאליק.
- ידין, י' (תשכ"ט). **תפילין של ראש מקומראן**. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה והיכל הספר.
- ייבין, ש' (תשכ"ג). הערך: מזוזה. בתוך א' ל' סוקניק, ומ' ד' קאסוטו (עורכים) **אנציקלופדיה מקראית: אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו**, כרך ד (עמ' 780-782). ירושלים: מוסד ביאליק.
- לוריא, ב"צ (תשל"ג). לתולדות המזוזה. בתוך ב"י שוורץ, א' שמע וא' מלמד (עורכים), **דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות. ירושלים**, כרך א' (עמ' 125-131). הוצאת האיגוד העולמי למדעי היהדות
- לוריא, ב"צ (תשל"ט). המחלוקת על צורת התפילין. **בית מקרא: כתב עת לחקר המקרא ועולמו, ג, 269-277.**
- נחמן, ד' (תשס"ד). התוכן והסדר של פרשיות התפילין מקומראן וההלכה של חז"ל: הדומה, השונה ומעט מסקנות היסטוריות. **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 112, 19-44.**
- נחמן, ד' (תשס"ט). תפילין ומזוזות בקומראן. בתוך מ' קיסטר (עורך), **מגילות קומראן מבואות ומחקרים**. כרך א' (עמ' 139-148). ירושלים: יד בן צבי.
- ספראי, ז' (1977). בתי הכנסת של השומרונים בתקופה הרומית-ביזנטית. **קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה, 4, 84-112.**
- רוזנטל, ד' (תשי"ע). על ברכות התפילין בארץ ישראל ובבבל. **תרביץ, ע"ט, 63-86.**
- רופא, א' (תשמ"ב). דברים ה כ"ח – ו, א: החיבור והנוסח לאור הסגנון המשנה-תורתי ושלוש תפילין מקומראן. **תרביץ, נ"א, 177-184.**
- שפר, פ', שליטר, מ' ופון מוטיוס, ה"ג (1981). **סינופסיס לספרות ההיכלות**. טובינגן: פ' שפר.
- Cohn, Y. B. (2008). *Tangled up in text: Tefillin and the ancient world*. Brown Judaic Studies, 351. Providence: Brown University.

- Eshel, E. (1991). 4QDeut – A text that has undergone harmonistic editing, *HUCA*, 62, 117-154.
- Hayardeni, T. (2008). *Birkat kohanim* [Photograph]. Wikimedia Commons.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Birkat_kohanim_22.jpg
- Landsberger, F. (1970). The origin of the decorated mezuzah. In J. Gutmann (Ed.), *Beauty in holiness: Studies in Jewish customs and ceremonial art* (pp. 468-475). New York: Ktav Pub. House.
- Oppenheimer, A. (2011). Removing the decalogue from the shema and phylacteries. In H. G. Reventlow, & Y. Hoffman (Eds.). *The Decalogue in Jewish and Christian tradition* (pp. 97-105). New York: T&T Clark publishing.
- Leon, H. J. (1995). *The Jews of ancient Rome*. Update edition. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.
- Scholem, G. (1965). *Jewish Gnosticism, merkabah mysticism and talmudic tradition*. (2nd ed.). New York: The Jewish Theological Seminary of America.
- Trachtenberg, J. (1979). *Jewish magic and superstition*. New-York: University of Pennsylvania Press.